

הרוצה בתשובה

על קלה שבקלות וקשה שבקשות

צביקי הירש

רשומה כאן תמצית הידיעות והתמודדות עם הטענה, שהעצמת כובד המשקל של הרצון הטוב והתרכאות בו, מקלישות את מאמצי התשובה, מעוררות ותרות פסולה וצידוק מאויף לחטא, וכניכול פוטרות מעמל ומיגיעה. תחת זאת נטען כאן שהאמון בטוב הוא 'היכי תמציי הכרחי לכל עבודת תשובה נאמנה ונמרצת.

ביסוד הכל צריכה לבוא ההסברה הכללית של בטחון התשובה, ועוצם השלוח, ושמתח-עוז, שצריכה להיות מתלבשת הנפש של כל איש אשר אור התשובה מאיר בנשמתו, ולכוון עם זה לבאר איך שמחת-אמת זאת ונועם זיו קודש זה איננו מפר יראה, חלילה, ואיננו מגרע כחוט השערה מכל ההתעוררות הנפשית, הנקנית בנפש מכל מיני ציורים של יראה תאה; אדרבה, עוד הוא מרכה את הכוח התצמיתי של הזהירות והזריזות הנשמית.

אגרות הראיה, אגרת שעח

לפני מספר שנים התפרסם המאמר 'מעט טוב' על-פי שיחות מו"ר הרב יהושע שפירא', ובו מבואר באריכות כי תשובה מיוסרת על הסתלקות ממבחן מעשים קודר ומן העיסוק בפער שבין המצוי לרצוי, ותחת זאת התרכאות ברצון הטוב שלעולם ממלא את הנשמה. מאז, עורר המאמר ריבוי תגובות. רבים מצאו בו מרפא למכאוכי לבכם הנגוע מתשובה של מרירות ויגון, אך רבים (ולפעמים היו אלה אותם רבים דלעיל), גם חששו מפני המסקנות שבעיניהם עולות מן הדברים. טענה אחת חזרה ונשנתה שוב ושוב, וכמעט באותן מילים: "אז זהו זה? אם אני רוצה לעשות טוב, כבר לא משנה מה אני עושה בפועל? אז עכשיו אני יכול לעשות מה שמתחשק, כי הרי בתוכי אני רוצה טוב, נכון?"

המצית דיון שערכתיו עם רבים אני מבקש לערוך על-גבי הדף.

ההיגיון בטענה המצוטטת הוא לקוי מאוד. לא מצאנו אדם האוהב את זולתו אהבה כנה בליבו, ומפני כך לא נזהר במעשיו כלפיו – מזיק, מעליב או פוגע. אהבת אמת פורצת מן הלב לבטא עצמה בריבוי מעשים של אהבה, והיא ממלאה את התודעה רגישות ותשומת לב גם לעניינים קלים ודקים. אמנם צריך לבוא חשבון עם המעשים ולבחון האם הם קולעים אל מטרתם, אך החשבון הזה הוא עצמו ביטוי של אהבה ותשומת לב לצרכי הזולת ורגשותיו ועל כן הוא נערך ממילא ובאופן טבעי מתוך רצון תופשי, והלב מזדהה עימו. לעומת זאת, המחשבה שטיפוח האהבה נערך במגרש המעשים עלול להחטיא את רגשות הלב ולהיות "מעשה קוף" בעלמא, חיקוי לא מוצלח של אהבת אמת, שהוא מלחמה מתישה וניסיון לכפות את המעשים להתנהג שלא על-פי רצון הלב, וסופו שלא יצלח.

ואולם "קרא הוא – למה לי סברה?" – במאמר 'מעט טוב' מופיעים דברים מפורשים ביחס לקשר בין הרצון הטוב למעשים שבפועל:

כשהאישיות נטועה בקרקע של אמון גדול בטוב שבה ועל הביטחון שהטוב הזה ממשי יותר מכל דבר אחר, מתאפשרת גם פריחה ולבלוב של ענפי המעשה. המנוחה ב"אני" הטוב שהופיע כאן, איננה מערערת את ההקפדה על המעשים ואיננה נותנת מקום להתייחסות "סלחנית" כלפי החטא, כי אם מולידה את ההפך הגמור. מצין מן החרכים עמ' 140.

– אחרי הדברים האלה, איזה מקום נותר לטענה מעין זו שבפתח הדברים?

אמנם מצאתי שבאופן עקבי למדי התלווה לטענה צליל של התקוממות וכמעט טרונגיה אישית. לא היה מי מן הטוענים ש"השתכנע" שאמנם בליבו הוא רוצה רק טוב, ודי לו בזה, ועל כן ניתח לו אם בפועל יעשה גם רע. היו רק כאלה שנבהלו שמא "אחרים" יבואו לידי המסקנה הזאת. והרי הדבר הזה בעצמו מעיד על כך שהחשש הזה איננו עניין רציונלי לחלוטין, והוא מצריך עיון. אכן, נדמה שבאמירה שעיקר הכל הוא הרצון הטוב, ניטל מן הקורא איזה עניין יקר בתכלית. תושגני שהעניין הזה הוא דמות שוטר העומדת על הנפש ומאיימת עליה לבלתי תסור מדרך הישר. הדברים על אודות עשיית טוב שהיא תולדת רצון טוב מתפרשים לנפש כהסרת איום השוט שבו היא רגילה, והיא מתבהלת שמא בכך יצופו תהומות של רע ויתפרצו לקלקל את המעשים.

יש בכך מעין "פליגין דיבורא" בדברי המאמר 'מעט טוב'. כביכול שמים לב לאמור בו על אודות עזיבת תשבון המעשים, אך לא מבחינים באמור על אודות האחיה ברצון הטוב כדוחף לעשיית טוב. ומדוע? מפני שכשמכירים את האישיות רק מבעד למסך מעשיה, מבינים היטב מה פירוש הדבר להניח אותם מלהיות עיקר, אך לא מבינים מה פירוש הדבר לערוך הכרות מתודששת עם האישיות על-פי רצונה הטוב, והדבר מגיע עד כדי כך שכלל לא מבחינים שזהו העניין הנדרש.

אמנם, דווקא החשש העמוק מפני הזנחת ביקורת המעשים כיסוד הכל, מעיד כאלף עדים על כך שהעניין הזה בעצמו דורש תיקון ורפואה כאלה, המעמיקים להביט ללא חשש אל תוככי האישיות פנימה, ופוגשים שם טוב גדול שמחזק ומאמץ את ביטחון הנפש, ומדרכנים אותה לתשובה מאהבה אל ה'.

לפעמים הוצגה הטענה שבראש המאמר גם באופן אחר – שהדגשת הטוב המצוי גורמת לרפיון, ואילו תשומת לב לפער העצום בין המצוי לרצוי מדרבנת ודוחפת ל"התקדמות". אולם, גם אם יש מקום לדון בהיגיון השכלי שבסברה שכזו, להיגיון הנפש ברור שאין הדבר כן. כשמבקשים לעודד ילד ולדווחפו להישגים, לא מתארים בפניו את עוצם מעלתם של גדולי ישראל כשהיו בגילו – כיצד ידעו כבר אי אלו מסכתות גמרא וכדומה – אלא מביטים בצירוי, שבית איננו נראה בהם כמו בית ואדם איננו אדם, ובכל זאת מתפעלים מהם התפעלות אמת, ומבטיחים שטרם ראינו ציור יפה כמוחם. רק כשמתבגרים מאבדים משהו מטבעיות העצמיות, מתוך מפגש מבלבל עם עולם מלא דמויות, כישרונות ויכולות, ועוסקים במירוץ להשגת יעדים חיצוניים, שלפעמים משכיחים את היכולת להצמיח את האישיות מתוכה היא.

על-גבי הנאמר עד כאן, אני בכל זאת מבקש להשתמש בטענה הנזכרת כדי לבוא ממנה לעניין חשוב, ולשם כך היא תנוסח כאן באופן שונה, שלישי במספר. 'מעט טוב' עוסק בעיקרו ב"קלותה של תשובה", ואמנם "עיקר הנפילות באות מפני שאינו מאמין בקלותה של תשובה"², אך אף על פי כן, למרות ש"היא מצד אחר קלה שבקלות..."³ – עם זה – "מצד אחד הרי היא קשה שבקשות"⁴.

כשקוראים ב'מעט טוב' עד כמה היא קלה שבקלות עלולים להרגיש שיש בכך התעלמות מה"קשה שבקשות" שבה, וההתעלמות כפולה – הן ממאמרי חז"ל ומעניינים רבים שבספרות התשובה של ראשונים ואחרונים, המתארים את קושי התשובה; אך יותר מכך – יש בכך כביכול התעלמות מתחושות בסיסיות מאוד, שכשהן פוגשות בחיאור תשובה קלה כל-כך מרגישות שאין הדבר רציני ועמוק דיו. ואמנם בתלק הראשון של דברינו כאן ביארנו היטב כי הרבה מן התחושה הזאת איננו אלא התייסרות עצמית והרגשה (מודעת או שאיננה מודעת) שתשובה ראויה להיות עניין מר. על התחושה הזאת בעצמה בוודאי יש לעשות תשובה עמוקה. אך להרגשה הזאת יש גם צד אמיתי. הרי בענייני עולם הזה יודע כל אחד בנפשו עד כמה קשה לעקור הרגלים, ואפילו כאלה (ולפעמים דווקא כאלה), שמאוד רוצים להיפטר מהם – כמו כסיסת ציפורניים וכיו"ב. קשה יותר מכך לשנות הרגלים נפשיים ותכונות אופי. וכמה עמל נדרש כדי להאיר בנפש אור

2. אורות התשובה יד 17

3. פתיחה לאורות התשובה

4. שם

אמת, להאיר בה מאוד ה' יתברך אחר שנטמאה בחטאותיה? "כי אי אפשר להתעורר באמת לתשובה כי אם על-ידי שיתנוצץ לו אור ה' יתברך, אך אי אפשר להזריח לו מאורו יתברך כי אם כשישוב בתשובה"⁵. ככל שהשינוי עמוק יותר, עצמי יותר, א-להי יותר, הוא קשה יותר. מובן אם כן שיש משהו כמעט מקומם באמירה שתשובה היא קלה שבקלות, שכן נראה שבהצגת החטא כעניין מקרי מוכרח שתהיה גם הפקעת התשובה מלהיות עניין של מהפך פנימי עמוק ונגיעה בלוז האישיות, כאשר אלו הם עניין קשה שבקשים.

הקושיה הזאת מורגשת בתרות כאשר חלילה מועדים ונופלים, וכשמבקשים לשוב חשים היטב את משא החטא וכיעורו הרובצים על הנפש ומדכאים אותה, ומצפים שתשובה תטהר ותנקה את אלו, אך גם לאחר וידוי דברים מרגישים טבועים עדיין בבוץ החטא, ועלולים לחוש בהריפות שכל תוצאותיו הכואבות של החטא וכל מה שפגם בנפש – עצבות, בלבול, ריחוק מה' וכו' – עדיין לא חלפו, ולכן נוטים להכריע שאין זאת תשובת אמת.

אמנם דווקא מן העניין הזה, האחרון, המבהיר את תמצית הקושי להאמין ברצינותה של תשובה שהיא "קלה מדי", ממנו גם פתח-תקווה וממנו יתד ופינה לגלות בעומק ה"קלות" את האפשרות להגשים דווקא על-ידה את ה"קשה שבקשות" ולהוציאה אל הפועל.

נשוב ונצייר את המחואר לעיל – מישהו החפץ לשוב מחטאיו אך משא החטא והתחושות שגולדו בעקבותיו עדיין מורגשים לו בחדות. יתירה מכך – אפשר לצייר מישהו שנכשל בחטא ומבקש לשוב, ובאותה עת ממש בוערת תאוותו בעצמותיו לשוב ולחטוא באותו חטא שנכשל בו. האם לא תתקבל תשובתו? האם אי אפשר שיתקיימו בו כל גרי התשובה שעל-פי הלכה – חרטה, עזיבת החטא, קבלה לעתיד ווידוי? אדרבה, יעמוד מול ה' ויתוודה על חטאתו, ויאמר: "ריבוננו של עולם, נגדך כל תאוותי, ואתה, הבוחן כליותי וליבי, יודע כי ניטפתי בחטאותי, ובוש אני להודות שגם בעומדי לפניך כעת אני מתאוה לשוב ולחטוא. אך רצוני לעשות רצונך, ועל-כן, עם כל הברוך שבו שקועות רגליי וכל כיעור משא החטא, אני שב מחטאתי, ובעזרתך לא אשוב עוד לכסלה". האם לא תהיה תשובתו לרצון לפני ה', ובייחוד דווקא מפני גבורת כיבוש היצר הגדולה כל-כך?!

הדברים מפורשים היטב בשערי תשובה לרבנו יונה וברמב"ם, על-פי דברי הגמרא ביומא⁶:

העיקר התשעה עשר – עזיבת חטאו בהזדמן לו, והוא בתוקף תאוותו. ואמרו רבותינו זיכרונם לברכה: איזהו בעל תשובה אשר תשובתו מגעת

5. משיבת נפש אות לג

6. פו ע"ב

עד כסא הכבוד? כאשר נבחן ויצא נקי באותו פרק ובאותו מקום ובאותה אשה. רצה לומר, כי הזרמן החטא לידו והוא בתוקף יצרו ואוננו בשרירי בטנו כעת הראשונה אשר חטא, וכבש יצרו ונמלט מעון – מיראת השם וגאון פחדו.

וברמב"ם:

אי זו היא תשובה גמורה? זה שבא לידו דבר שעבר בו, ואפשר בידו לעשותו ופירש ולא עשה מפני התשובה, לא מיראה ולא מכשולו כח. כיצד? הרי שבא על אשה בעבירה ולאחר זמן נתייחד עמה והוא עומד באהבתו בה ובכח גופו ובמדינה שעבר בה, ופירש ולא עבר – זהו בעל תשובה גמורה.

לא רק שתוקף היצר איננו פגם באמיתת התשובה, אלא שהוא תוספת מעלה בה. אמנם, כפי שר' נחמן מבאר במקומות רבים של נחמה בדבריו – שכוודאי אתה, הקורא, אינך חושב שלנפול שכמותך נאמרים הדברים – מעין זה גם כאן. גם מי שמתאפק מלחטוא באיזה עניין נוטה לתשוב שהתגברותו הייתה עניין מקרי, ואילו יצרו הרע הוא עניין עצמי תמידי. כשקוראים את דברי הרמב"ם ורבנו יונה, נוטים לחשוב שהמעלה המתוארת מיוחסת רק למי שאיננו מבובל מיצרו הרע, ושמרגיש היטב כמה הוא זר לו ורחוק ממנו. ואולם קשה לתאר יצר תקיף באופן כזה. כל תוקף היצר הרע הוא כוחו לבלבל ולא להניח לדעת מה אמיתת הרצון. כשהרמב"ם כותב שבעל התשובה הגמור עומד באהבתו לאותה אשה שנכשל בה, שהיא אסורה עליו, קשה לחשוב על יצר הרע סטרילי במיוחד!

ואם כן, אם על-פי הלכה תשובתו של מי שעדיין נתון תחת פגמי החטא מתקבלת לרצון, מדוע מסרבת הנפש להסכים עם הדבר? מפני שהקלקול הגלוי לנפש, שהוא יצר הרע ותחושת החטא עדיין לא נמחו כלא היו, וכל זמן שלא יחלפו, יורגש שלא נתקבלה התשובה. אכן מפני כך תשובה היא קשה שבקשות "שלא יצאה עדיין אל הפועל במלואה"⁷, אך אין בכך כדי לגרוע ולו כהוא זה מהיותה גם קלה שבקלות. "שהרי הרהור תשובה הוא כבר תשובה"⁸. העניין הזה מוכח מן הגמרא בקידושין⁹, שהאומר "הרי את מקודשת על-מנת שאני צדיק", מקודשת, שמה הרהור תשובה בלבד. והרי מסתבר שדברי הגמרא מתייחסים גם למי שנכשל בחטאים שבין אדם לחברו, ואותם הלא אינו יכול לתקן בהרהור בלבד, והוא צריך לפייס את מי שפגע בו, ולהשיב גזילות אשר גזל וכו', ובכל

7. פתיחה לאורות התשובה

8. שם

9. מט ע"ב

זאת די בהרהור תשובה לעשותו צדיק גמור¹⁰. כמו כן מוכחים הדברים מדברי הרמב"ם ביחס לשב – "אמש היה זה שנוי לפני המקום, משוקץ, מרוחק ותועבה, והיום הוא אהוב ונחמד, קרוב וידיד..."¹¹, ולא חילק כאן הרמב"ם בין סוגי החטאים והחוטאים השונים כפי שחילק בפרק א'¹², שיש חטאים שעליהם מתכפר לאדם רק ביום הכיפורים או בבוא עליו ייסורים, ובמקרה של חילול השם – רק במיתתו. מובן על-פי זה שאפשר שגם לאחר תשובה יהיה צריך אדם לייסורים ואף למיתה ממש לשם גמר כפרתו, ועם זה מיד עם תשובתו יהיה אהוב ונחמד, קרוב וידיד לפני המקום. קרי – קרבת ה' איננה מותנית במחיית רשמי החטא. החשבונות שונים הם¹³.

אם כן, בכל מקום שאתה מוצא את קושי התשובה לעולם אתה מוצא גם את קלותה – ושני אלו – הקלות והקושי מתקיימים זה לצד זה באותו עניין ממש. ה"קלה שבקלות" היא גרעין תמציתי של ערות על מה שמתחולל במעמקים, ויש בה דילוג על חלקים משמעותיים ורחבים של האישיות שלפעמים אינם רוצים בתשובה. זוהי מעלתו של החלק ה"קל" שבתשובה, שבתוך סבך נטיות נפשיות בכיוונים שונים הוא מצליח ב"קלילות" לאחוז בנקודה מזוקקת של בהירות נשמתית. אמנם, קשה שבקשים הוא העמל לפשט את הנקודה הזאת על כוחות הנפש כולם, להפוך את התמצית לעניין רחב ועשיר אשר בא לידי ביטוי בריבוי תכונות ורגשות.¹⁴

אך אם כן, אם נותרו בעינם כל קשיי הדרך הארוכה של עמל השינוי הפנימי בפני השב, למאי נפקא מינה שנתקבלה תשובתו? כמה נוגעת ה"קלה שבקלות" ל"קשה שבקשות" ומשנה את פניה?
לשני עניינים: האחד פנימי נסתר, והשני גלוי ונוגע לתהליך ההשתנות שבפועל. והראשון גדול מן השני.

גדולה תשובה שמקרבת את האדם לשכינה...
אמש היה זה שנוי לפני המקום, משוקץ, מרוחק ותועבה,
והיום הוא אהוב ונחמד, קרוב וידיד...

10. ובחריפות גדולה עוד יותר עולה תוכן הדברים מהערתו של הרב צבי יהודה לדברי מרן הרב באורות התשובה ז"ו, שבה הוא מצטט את הגמרא הזאת ביחס לדברי הרב על הרהור תשובה שטרם בא לידי הסכמה של מעשה בפועל! עיי"ש.

11. פ"ז ה"ו. צוטט בהרחבה גדולה יותר לקמן.

12. ה"ד, על-פי הגמרא ביומא פו ע"א

13. ראוי להעיר כי מרן הרב זצ"ל מביא בדבריו בסידור עולת ראייה ח"ב עמ' שנו, שבתשובה מאהבה, שבה וזדונות נעשים לו בזכויות, אף אין צריך לחילוקי הכפרה.

14. מרגלא כפומיה דהרב צבי יהודה לבאר את המאמר המובא בספרים בשם חז"ל "רשעים מלאים חרטות" – כתיאור של הרהורי תשובה בוסריים, שלא יצאו אל הפועל.

אמש היה זה מובדל מה' א-להי ישראל... צועק ואינו נענה... עושה מצוות וטורפין אותן בפניו...

והיום הוא מורבק בשכינה... צועק ונענה מיד... ועושה מצוות ומקבלין אותן בנחת ובשמחה, ולא עוד אלא שמתאוים להם.

רמב"ם תשובה פ"ז הל' ר"ז

אין לך נפקא מינה גדולה מקרכת ה' ואהבתו, ומהתאוותו לתפילתך, תורתך ומצוותיך. בכוחה של הידיעה הזאת להיות חיה ורלוונטית לעבודת התשובה. דרוקא האמון בקלותה של תשובה הוא אמון והכרעה ברורה שה' איננו אדיש או "נייטראלי" ביחס לדרך הקשה שבקשות שבה, כי אם בעל "אינטרס", רוצה בכל זה ושמח בכך, והוא סועד ותומך את המבקשים קרבתו, ומסייע בידם להיטהר מחטאותיהם. לולא מאמינים כך (ואף אם לא במודע, ואף אם רק מתרפים מלהאמין אמונה אמיצה) הרי שמאחורי הדבר מסתתר ציור של אלהים שהוא "אלהי הטובים" לבדם, אלו הנקיים מכל רבב, ואשר אין ימינו פשוטה לקבל שבים, אלא את אלו ששכו זה מכבר עד שנשלמה תשובתם, אלהים שאיננו דורש לבבות כי אם מעשים "של ממש" והוא מבקש שיהיו עובדיו-מאמיניו "מוצלחים", "נראים היטב", וכביכול כל זמן שלא היטיבו דרכיהם כולן אין לו בהם חפץ. חלילה מלחשוב ולהרהר כך. "כי לא תחפוץ במות המת". לה' חפץ בנופלים גם טרם קמו, והוא מאריך אפו לשבים אליו בכל סיבוכי דרכיהם, עליותיהם ומורדותיהם. הוא עימם בדרכם זו. האם עולה בדעת מישהו שאפשר לעבור את דרך התשובה ללא עזרת ה', שאפשר "להסתדר" ללא עזרת ה' במקומות שבהם נכשלנו ולתקן בעצמנו, ולפגוש את ה' רק במקומות שבהם אנו מתקנים מאלינו?!

וצריך לתקן כל מידה, ולשוב מכל עבירה, אבל זה לא נוכל אם לא על-ידי השי"ת, כי בלעדי זה אי אפשר שום דבר...

יושר דברי אמת לר' משולם פייבוש מזבריד' אות כה

ועוד, והוא עיקר – לולא מאמינים באמונה שלמה שה' רוצה בכל מאמצינו ונפתולי דרכנו לשוב אליו ובכל ה"קשה שבקשות" שלנו, קשה מאוד שנרצה בכך אנחנו.

ההכרה הבהירה הזאת – שבדרך התשובה צועד עימנו ה' יתברך, מהפכת את אופייה של הדרך בעצמה. זוהי ה"נפקא מינה" השנייה, שהיא תולדתה המעשית של הראשונה. הדרך הקשה שבקשות להוציא מן הכוח אל הפועל את התשובה הגנוזה בלב ומתגלה בכל הרהור תשובה קל שבקלים, הדרך הזאת כביכול איננה אלא רצף של תשובות קלות שבקלות. כמו קו העשוי אוסף נקודות חסרות אורך שמצטרפות באופן פלאי לקו של ממש, כך כשמוכנים כל רגע לעסוק רק ב"קלה

שבקלות" שבאותו רגע בעצמו, מבלי לחוש את כל כובד משא הדרך שנכונה הלאה, מביטים מדי פעם לאחור ומוצאים שחלפנו על פני דרך ארוכה, שנראתה מתחילה "קשה שבקשות".

דרש רבי יהודה: לעתיד לבוא מביאו הקדוש ברוך הוא ליצר הרע, ושוחטו בפני הצדיקים ובפני הרשעים. צדיקים נדמה להם כהר גבוה, ורשעים נדמה להם כחוט השערה. הללו בוכין, והללו בוכין. צדיקים בוכין ואומרים: היאך יכולנו לכבוש הר גבוה כזה? ורשעים בוכין ואומרים: היאך לא יכולנו לכבוש את חוט השערה הזה? ואף הקדוש ברוך הוא תמה עמהם שנאמר: "כה אמר ה' צבאות: כי יפלא בעיני שארית העם הזה בימים ההם, גם בעיני יפלא"¹⁵. סוכה נב ע"א

ביאור נאה שמעתי מפיו של הרב עדין אבן-ישראל (שטיינזלץ) – שגם ההר שנכבש על-ידי הצדיקים יתגלה אז כעשוי כולו שערות דקות, מה שמתאים מאוד לדברינו.

ה'קשה שבקשות' "מתפוררת" מאליה כגוש אדמה שמתגלה שכולו אינו אלא גרגרי חול קלים שבקלים. דוק ותשכח על-פי זה, שהעבודה הקשה שבקשות האמיתית, שהקושי שבה הוא הפנימי יותר, היא העניין הזה בעצמו, לבלי הביט על כל גודל המשימה אלא לעבוד עבודת יום ביומו בביטחון ובשמחה.

זה כלל גדול בעבודת השם, שלא ישים לנגד עיניו כי אם אותו היום... ואותו השעה, כי כשרוצין לכנס בעבודת ה', נדמה להאדם כאלו הוא משא כבד, ואי אפשר לו לשא משא כבד כזו. אבל כשיחשב שאין לו רק אותו היום, לא יהיה לו משא כלל... כי אין לאדם בעולמו כי אם אותו היום ואותו השעה שעומד בו, כי יום המחרת הוא עולם אחר לגמרי. היום אם בקולו תשמעו, 'היום' דיקא, והבן. ליקוטי מוהר"ן קמא רעב

והבן עד כמה קלים הדברים, והבן עד כמה קשים הם, והבן עד כמה הם מענגים ביגיעתם. והבן עד כמה אינם מותרות כי אם הכרח קיומי.

ברוך אתה ה' הרוצה בחשוכה.